

MORALNOŚĆ GODNOŚCIOWA W UJĘCIU MŁODZIEŻY POLSKIEJ PRZEŁOMU WIEKÓW
DIGNITY MORALITY AS PERCEIVED BY POLISH YOUTH AT THE TURN
OF THE CENTURY

JÓZEF BANIAK

INSTYTUT SOCJOLOGII, WYDZIAŁ NAUK SPOŁECZNYCH,
UNIwersytet im. ADAM MICKIEWICZA,
UL. SZAMARZEWSKIEGO 89 C, 60-568 POZNAŃ

Streszczenie

W artykule tym ukazuję postawy młodzieży licealnej i akademickiej w Polsce z przełomu XX i XXI wieku wobec moralności godnościowej i norm ją tworzących. Omawiam także wyobrażenia tej młodzieży dotyczące godności człowieka i jej miejsca w hierarchii wartości Polaków. Uwzględniam też postulaty młodzieży dotyczące wzrostu znaczenia godności człowieka jako wartości podstawowej w społeczeństwie polskim. Podstawę dla analiz socjologicznych dotyczących moralności godnościowej i miejsca godności człowieka w strukturze wartości podstawowych Polaków, ukazanych w tym artykule, stanowią wyniki wielu badań naukowych, które zrealizowali socjologowie w drugiej połowie XX wieku i w obu dekadach XXI wieku. Porównanie wskaźników ukazujących postawy młodzieży polskiej wobec moralności godnościowej i samej godności ludzkiej z obu przedziałów czasowych umożliwia zauważenie dynamiki trwałości i kierunku zmiany w nastawieniu młodzieży do tej moralności i do godności człowieka jako wartości podstawowej.

Słowa kluczowe: moralność godnościowa, godność człowieka, godność osobista, honor, młodzież polska.

Abstract

In this article I present the attitudes of the high school and university students in Poland at the turn of the 20th and 21st centuries towards dignity morality and the norms that create it. I also discuss here the ideas of these young people regarding human dignity and its place in the hierarchy of the values Poles from that period. I also take into account the postulates (proposals) of the young people regarding the increase in the importance of the human dignity as a fundamental value in Polish society. The basis for sociological analyses of dignity morality and the place of the human dignity in the structure of the fundamental values of the Poles, presented in this article, are the results of many scientific studies carried out by sociologists in the second half of the 20th century and in both decades of the 21st century. The comparison of the indicators showing the attitudes of the Polish youth towards dignity morality and human dignity itself, from both time periods, makes it possible to notice the dynamics of durability and the direction of change in the attitudes to morality and human dignity as the basic value.

Keywords: dignity morality, human morality, personal dignity, social dignity, human honor, Polish Youth.

WPROWADZENIE

Co oznacza pojęcie „godność”, a czym jest „godność człowieka” – jak należy po-
prawnie rozumieć i interpretować istotę tej godności i wskazywać na różnorodność jej
typów? Jak rozumieją własną godność sami ludzie i na jakim miejscu ją stawiają we
własnej hierarchii wartości? Zdaniem badaczy tego zjawiska, chcąc poprawnie wyjaśnić
i ukazać istotę godności jako kategorii aksjologicznej i moralnej, należy spojrzeć na nią
z wielu punktów widzenia, bowiem bez tego podejścia metodologicznego trudno byłoby
dostrzec jej charakterystykę i właściwą lokatę w życiu człowieka i w jego hierarchii zna-
czeń egzystencjalnych. Józef Koziński uważa, że: „(...) kategoria godności ma wielo-
raką konotację: teologiczną, filozoficzną, psychologiczną, pedagogiczną, socjologiczną,
polityczną. Z tego powodu należy mówić o godności ludzkiej, o godności związanej
z prawami człowieka, o godności osobowej, rozumianej jako cesze charakteru regulują-
cego zachowania ludzkie, o godności osobistej, związanej z poczuciem godnościowym”
(Koziński, 1988: s. 173).

Przedmiotem tego artykułu są wyobrażenia i postawy młodzieży polskiej przeło-
mu wieków dotyczące moralności godnościowej funkcjonującej w społeczeństwie pol-
skim i w świadomości samej młodzieży oraz miejsce godności ludzkiej wśród wartości
podstawowych występujących i oczekiwanych w tym okresie w społeczeństwie. Celem
artykułu jest szerokie zaprezentowanie wyobrażeń i postaw młodzieży szkolnej i akade-
mickiej w Polsce wobec cech moralności godnościowej charakteryzującej społeczeństwo
polskie na przełomie wieków. Podstawę tej prezentacji stanowią wyniki licznych badań
socjologicznych zrealizowanych na ten temat w drugiej połowie XX wieku i w obu de-
kadach XXI wieku. Metodą zastosowaną w artykule, która umożliwiła dokonanie tej
prezentacji, jest analiza socjologiczna i statystyczna materiałów zastanych, czyli wyników
badań naukowych o zasięgu ogólnopolskim i lokalnym wytworzonych w tym okresie,
opublikowanych w pracach zwartych i w opracowaniach fragmentarycznych – książkach
i czasopismach naukowych. Problem główny stanowi tu pytanie: Jak badana młodzież
szkolna i akademicka przełomu wieków w Polsce postrzegała i wyobrażała sobie główne
cechy moralności godnościowej w społeczeństwie polskim oraz miejsce godności czło-
wieka w jego hierarchii wartości i celów życiowych? Jakie miejsce dla godności ludzkiej
młodzież ta sama postulowała czy przewidywała we własnej hierarchii wartości i znaczeń
egzystencjalnych?

Na strukturę tego artykułu składają się następujące zagadnienia: 1) zjawisko god-
ności człowieka – jej istota, rodzaje i uwarunkowania; 2) miejsce godności ludzkiej
w hierarchii wartości podstawowych w społeczeństwie polskim; 3) godność człowieka
w hierarchii wartości młodzieży polskiej przełomu wieków; 4) czynniki zagrażające god-
ności człowieka w ujęciu młodzieży polskiej przełomu wieków.

GODNOŚĆ CZŁOWIEKA – JEJ ISTOTA, RODZAJE I UWARUNKOWANIA

W rozumieniu Glenna Tindera wszystkie postaci godności mają odrębną treść i odmienne uzasadnienie, dlatego też: „(...) Godność nie jest zwykłym faktem, który możemy dostrzec tak, jak możemy zobaczyć kolor włosów i kształt nosa. Ale skoro godność każdej osoby nie jest zwykłym faktem empirycznym i nie może zostać wywiedziona z żadnej zasady dotyczącej tego, co transcendentne, to czy w ogóle jest czymkolwiek? Czy jest rzeczywistością?” (Tinder, 1995: s. 48–49).

Jacek Juliusz Jadacki wskazuje na cztery główne wyjaśnienia godności: „1) człowieczeństwo, czyli godność ludzka – żyje godnie ten, kto ma przyzwoite warunki, tj. zaspokajające określone uprawnienia przyrodzone; 2) godność nabyta – jest godny (czegoś) ten, komu z określonych względów przysługują warunki zaspokajające nadzwyczajne uprawnienia; 3) szlachetność, czyli godność osobista – postępuje godnie ten, którego zachowanie jest chwalone, przestrzegające powinności powszechnych; 4) dostojeństwo – czyli godność zawodowa – sprawia się godnie ten, którego zachowanie jest stosowne, czyli przestrzegające powinności osobistych” (Jadacki, 2003: s. 85–86).

W ujęciu Andrzeja Grzegorzcyka: „(...) Pojęcie godności odnosi się zarówno do stanów, jak i do postępowania. Mówi się zarówno, że ktoś postępuje w sposób godny (lub niegodny) człowieka (Polaka, harcerza, żołnierza), jak również, że ktoś jest traktowany w sposób godny (lub niegodny), czy też ogólniej znajduje się w sytuacji godnej (lub niegodnej) człowieka. W tym sensie o godności mówią przede wszystkim prawa człowieka. Określają one, jakich warunków człowiek jest godny. Retoryka godności, wywodząca się z praw człowieka, stanowi z socjologicznego punktu widzenia ideologię postaw roszczeniowych” (Grzegorzcyk, 1982: s. 5).

Każda osoba ludzka, jak zaznacza Franciszek Janusz Mazurek, ma swoją niezbywalną godność, ponieważ „(...) ważność osoby ludzkiej – jej godność – jest sama przez się rodząca powinność, i to w stopniu kategoriowym, bezwzględny i bezwarunkowy, gdyż wyklucza ona instrumentalne traktowanie jednych przez inne osoby (nawet własnej) czy poświęcenie człowieka na rzecz innych wartości” (Mazurek, 1993: s. 267).

Godność przysługuje każdemu człowiekowi bez względu na warunki zewnętrzne, które go otaczają zewsząd i określają jego istnienie, jak i osobiste uzależnienia. Człowiek nie może dowolnie dysponować swoją godnością, zrezygnować z niej dla doraźnych celów i planów, a nadto godność sama powstrzymuje go przed pójściem „na skróty” dla osiągnięcia kariery, prestiżu, dobrobytu czy tzw. „lepszego” życia bez liczenia się z zasadami moralnymi. Równocześnie nie można ludzi znieważać, obrażać czy pozbawiać ich godności. Człowiek i jego życie jest i musi pozostać wartością najwyższą. Przysługuje mu bowiem niezbywalna i nieutrącana wartość dlatego, że jest człowiekiem (Bogunia – Borowska, 2015: s. 25).

Z drugiej strony zaś godność ludzka, jako wartość fundamentalna i podstawowa, jest obecnie atakowana z wielu stron, należy do wartości najbardziej zagrożonych, niekiedy jest traktowana jako idea niewygodna czy wręcz niepotrzebna, zbędna, a nawet należąca do pustych frazesów lub mitologicznych wytworów. Niektórzy chętnie wysła-

liby ją „na emeryturę” lub wykreśliliby z encyklopedii, leksykonów czy słowników społecznych. Jeszcze inni, przeciwni godności ludzkiej, wskazują uporczywie, że można ją wyjaśnić tylko za pomocą porównań, parafraz czy poprzez opis jej naruszeń w życiu społecznym. W efekcie tego podejścia podkreślają oni, że pojęcie godności ludzkiej odznacza się zdecydowaną chwiejnością i nieprecyzyjną treścią (Żelaniec, 2012: s. 7–20).

Pod koniec lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku Adam Rodziński wskazywał na trzy pojęcia godności ludzkiej i szczegółowo omówił ich specyfikę. Typy godności wskazane przez niego są następujące: „a) godność osobowa – z jej warstwą ontyczną, przysługująca każdej osobie ludzkiej, konstytuuje ludzki byt osobowy w powiązaniu z bytem absolutnym. Każdemu człowiekowi przysługuje ta naturalna i podstawowa, niezbywalna i obowiązująca godność, pełniąca funkcję obiektywnej normy moralności. Idzie tu o wartość, jaką reprezentuje każda osoba przez to, że jest kimś a nie czymś po prostu. Jest to wartość powszechna i nieutracana; b) godność osobowościowa – wyraża się w koncentracji działań i sprawności ludzkich wokół <ja> oraz przejawia się w różnorodnych doskonałościach, zwłaszcza tych, które utrwaliły się w działaniach moralnie wartościowych i w charakterze człowieka; c) godność osobista – odnosi się do poczucia i świadomości podmiotowej oraz wiąże się z godnością osoby. Nie wszystko jednak co koliduje nawet drastycznie z godnością i nie wszystko, co narusza godność osobistą, koliduje dokładnie w takim samym stopniu z godnością osobową; ilekroć mówi się o zagrożeniu godności ludzkiej i o konieczności jej obrony za wszelką cenę, ma się na myśli godność osobowościową i osobistą, czyli świadomość wartości i płynące z tej świadomości postulaty etyczne” (Rodziński, 1979: s. 58–63).

Mariusz Sztaba, wyjaśniając te kwestię, wskazuje, że oprócz godności człowieka ogólnie ujmowanej (godności osoby ludzkiej) w literaturze przedmiotu spotykamy jeszcze inne jej określenie: „1) godność osobowościowa, która oznacza doskonałość osoby, jaka wynika z działań moralnie dobrych i utrwalonych w osobowości człowieka, a może być ona definiowana jako godność kulturowa, gdyż osoba jest bytem kulturowym; 2) godność osobista, która jest związana z poczuciem własnej godności, z honorem; 3) godność społeczna, która jest powiązana z rolami i funkcjami społecznymi, jakie jednostka spełnia w sferze zawodowej i społeczno-kulturowej. Godność osobowościowa, poczucie godności i godność społeczna są nabywane i relatywne. Z tej racji źródłem podstawowej moralnej powinności, podstawą niezbywalnych praw człowieka oraz wymogiem nabywania godności osobowościowej, osobistej i społecznej jest tylko i wyłącznie osobowa godność jako wrodzona i uniwersalna wartość. Godność osobowa wynika z ludzkiej osobowej natury, a nie obecnych czy przyszłych działań człowieka. Z tej przyczyny powinna być respektowana zawsze i wszędzie, nawet wtedy, kiedy natura ta jest zdeformowana czy upośledzona” (Sztaba, 2011: s. 50–51).

Józef Koziński uważa, że godność najczęściej przydajemy człowiekowi, którego zachowania odznaczają się następującymi cechami: „1. Postępuje on zgodnie z własnym systemem wartości i przekonań; stara się być wierny sobie, wyżej ceni prawdę niż doraźne korzyści; życie traktuje jako akt samo-potwierdzenia. 2. Umie bronić swojej tożsamości i indywidualności. W chwili zagrożenia przejawia opanowanie i olimpijski

spokój (< bronił się z godnością>). Kontroluje swoje emocje, szczególnie lęk i agresję. Jego konsekwentna obrona swoich wartości jest oparta na rozsądnych podstawach. 3. Jest mało podatny na manipulację i zabiegi socjotechniczne. Nie wymienia więc swojej indywidualności na korzyści materialne, dostęp do władzy czy na sławę. Jest w dużym stopniu wewnątrzsterowny. 4. Wykazuje znaczną powściągliwość i rezerwę wobec świata. Z dużą ostrożnością akceptuje nowe idee i przekonania. Dopiero merytoryczne argumenty, które go przekonały, mają zmienić dotychczasowy system wartości i dotychczasowe postępowanie. 5. Cechuje go pewna dostojność i wzniosłość; te ostatnie terminy – tak intuicyjne – opierają się analitycznym kryteriom zrozumiałości” (Kozielecki, 1996: s. 173–174). Godność osobista kształtuje się również poprzez działania skierowane ku innym ludziom (czyny altruistyczne i współzawodnictwo), poprzez solidarność i poświęcenie, pomoc i walkę z cierpieniem. Ostateczny sens naszej godności realizuje się we wspólnocie z innymi: „wiele można zrobić, aby współczesny człowiek nie tylko żył wśród ludzi, ale również z ludźmi i dla ludzi, aby czerpał poczucie własnej godności z podejmowanych działań altruistycznych i społecznych” (Kozielecki, 1977: s. 39).

Maria Ossowska zaznaczała, że: „(...) ma godność ten, kto umie bronić pewnych, uznawanych przez siebie wartości, z obroną których jest związane jego poczucie wartości i kto oczekuje z tego tytułu szacunek ze strony innych. Brak godności, z kolei, ujawnia ten, kto rezygnuje z takiej wartości, sam siebie poniża lub daje się poniżać dla osiągnięcia jakichś korzyści. Są tacy osobnicy, którzy godność mają i tacy, którzy jej nie mają. Godność nie przysługuje automatycznie wszystkim ludziom – jednym się ją przypisuje, a innym się jej odmawia. Opisowe i neutralne pojmowanie godności nie eliminuje normatywnego jej ujęcia. Z normatywnego punktu widzenia godność przysługuje wszystkim ludziom ze względu na miejsce zajmowane w przyrodzie, czyli miejsce uprzywilejowane i centralne” (Ossowska, 1970: s. 50–53). „Człowiek mający postawę godnościową, jej zdaniem, postępuje zgodnie z osobistą hierarchią wartości, według nakazów (reakcji) własnego sumienia. Kiedy grozi mu utrata godności, potrafi odważnie bronić swojej tożsamości i indywidualności, czyli pozostaje <wierny sobie>. Z kolei w sytuacjach koniecznych, ratując własną godność i niezależność, potrafi poświęcić nawet swoje życie, żeby w ten sposób dochować wierności swoim przekonaniom” (Ossowska, 1983: s. 519–522, 559).

W ujęciu Krzysztofa Kicińskiego godność człowieka: „(...) jest związana z ideą szacunku, jaki jednostka ma prawo odczuwać dla siebie jako wartość, a także z poczuciem prawa do obrony tej wartości oraz domagania się respektu dla niej ze strony innych. Specyfika orientacji godnościowej polega na tym, że jej zasady upoważniają jednostkę (lub to jej wręcz nakazują) do obrony własnej godności jako wartości, której nadaje się status moralny. O specyfice mówi się tu dlatego, że z pojęciem moralności są kojarzone najczęściej idee mające na względzie dobro pozaosobiste. To dobro pozaosobiste przybiera oczywiście różne formy, a jedną z nich może być czyjaś godność. Z norm nakazujących jej szanowanie wcale nie musi wynikać postulat szanowania własnej godności, gdyż taki postulat może być uzasadniony jedynie na gruncie jakiejś aksjologii – indywidualistycznej. Jeśli więc orientacja godnościowa ma być pod względem aksjologicznym specyficzna

w stosunku do orientacji prospołecznej – musi ograniczać się do norm i wartości związanych z godnością własną jednostki, której rzecz dotyczy” (Kiciński, 1998: s. 30–42).

Wojciech Bołoz wskazuje na występowanie godności społeczno-obywatelskiej: „(...) Godność osobista człowieka może być rozpatrywana indywidualnie, ale także ze społecznego punktu widzenia jako uczestnika życia społecznego. Udział w życiu społecznym można rozpatrywać z punktu widzenia zasług dla społeczności, co bywa nagradzane w rozmaity sposób (medale, pomniki). Na udział w życiu jakiejś społeczności można także popatrzeć pod kątem praw i możliwości danych jej uczestnikom. Prawa obywatelskie, przysługujące z tego tytułu, są podstawą godności społeczno-obywatelskiej. Godność ta jest uwarunkowana rozwojem społeczności państwowej, jej demokratyzacją, systemem społecznym i gospodarczym, wreszcie jej zasobnością. Dlatego też przynależność do określonej społeczności może być przedmiotem pożądania lub wstydu” (Bołoz, 2006: s. 193).

Inne podejście do kwestii honoru i godności prezentuje Andrzej Tarczyński i twierdzi, że: „(...) honor to rodzaj godności zasadzający się na osobistej wartości jednostki lub grupy i na szacunku, jaki z tego tytułu odbiera od innych. Pojęcie honoru zawsze pojawia się na przecięciu tych dwóch płaszczyzn: indywidualnej, subiektywnej i obiektywnej. Honor w szerszym znaczeniu wyraża pryzmat elementu indywidualnego nad społecznym i oznacza godność przysługującą każdemu człowiekowi z racji bycia osobą. Honor w węższym znaczeniu jest rodzajem godności, której nosicielem jest grupa; w jej obrębie opinia i tradycja społeczna ma przewagę nad indywidualnym poczuciem godności. Oba rodzaje honoru pełnią doniosłe funkcje społeczne:

a) są silnym czynnikiem motywującym do działań trudnych i wymagających znacznego wysiłku; b) pełnią rolę zabezpieczającą, stwarzając możliwość stosownej presji społecznej w stosunku do jednostek dopuszczających się praktyk nagannych, choć nie zagrożonych sankcjami formalnymi” (Tarczyński, 1993: s. 63–64).

Teoretyczne ujęcie zjawiska godności człowieka w wielu aspektach skłania do pytania, w jaki sposób tę godność postrzegała i interpretowała młodzież polska przełomu wieków, zarówno w szerszym odniesieniu, czyli dostrzegania jej w hierarchii wartości podstawowych i uroczystych Polaków, jak i we własnej hierarchii wartości? Czy badana młodzież polska dostrzegała okoliczności i sytuacje szkodzące godności ludzkiej, powodujące jej osłabienie i zanikanie w hierarchii wartości i dążeń ludzi i własnych dążeń? Odpowiedź na te pytania umożliwią wyniki dostępnych badań socjologicznych zrealizowanych w przyjętym okresie.

GODNOŚĆ CZŁOWIEKA JAKO WARTOŚĆ PODSTAWOWA POLAKÓW W UJĘCIU BADANEJ MŁODZIEŻY

Czym i jakie są oraz z jakich źródeł pochodzą wartości podstawowe? Czy wśród tych wartości znajduje się również godność człowieka? Na te pytania nie ma jednolitej

odpowiedzi wśród badaczy tego zagadnienia. Według Władysława Piwowarskiego wartości podstawowe: „(...) oznaczają mniejszy lub większy wachlarz wartości uświadamianych sobie i akceptowanych przez wszystkich lub przynajmniej przez większość członków społeczności, w oparciu o które dochodzą oni do kompromisu (konsensusu), dialogu oraz podejmują pozytywną kooperację dla dobra wspólnego. Dostarczają one motywacji i legitymizacji dla podejmowanych decyzji i działań w skali społecznej, tworzą etyczne podstawy tożsamości różnych społeczności, inspirują do wspólnego działania na rzecz wszystkich obywateli. Niekiedy są nazywane jako wartości ogólnoludzkie, uniwersalne, niezbywalne, jednoczące, nienegocjowane i obywatelskie” (Piwowarski, 1993: s. 75).

Określenie wartości podstawowych skłania do dwóch pytań: 1) Które wartości podstawowe były w ocenie badanej młodzieży polskiej faktycznie uznawane i realizowane w tym okresie w społeczeństwie polskim? Czy we własnej hierarchii wartości Polacy umieszczali także godność ludzką? Odpowiedź na te pytania umożliwiają wyniki badań socjologicznych niżej prezentowanych.

Maturzyści z Rzeszowa, Przemyśla i Przeworska badani przez Kazimierza Ryczana w 1988 roku wśród wartości podstawowych uznawanych w społeczeństwie polskim na pierwszym miejscu postawili: religię (79,0%), a na kolejnych miejscach: wolność (57,9%), patriotyzm (51,4%), godność osoby ludzkiej (39,1%), prawdę (34,9%), prawa człowieka (17,5%), demokrację (16,7%), solidarność międzyludzką (16,3%), równość społeczną (11,9%), zabezpieczenie społeczne (6,5%), inne wartości (12,2%). Wskaźnik przeciętny dla 10 wartości podstawowych wynosił – 33,1%. Religia, patriotyzm i wolność w ocenie maturzystów stanowiły filary wspierające dobro wspólne narodu polskiego, bardziej niż godność osobista człowieka, chociaż i ona ma znaczące miejsce w hierarchii wartości Polaków (Ryczan, 1992: s. 173–175).

W badaniach zrealizowanych w latach 1988–1989 przez Zakład Socjologii Religii SAC indagowano uczniów szkół średnich i techników o stosunek Polaków do wartości podstawowych. Wśród tych wartości faktycznie funkcjonujących i uznawanych w polskim społeczeństwie w tym czasie młodzież badana jako najważniejszą wartość wskazała religię (58,0%), a po niej dopiero inne wartości podstawowe: wolność (39,2%), patriotyzm (32,6%), prawa człowieka (31,9%); natomiast mniej cenione były w społeczeństwie ideały socjalistyczne (28,9%), demokracja (24,5%), równość społeczna (22,1%) i solidarność (22,1%), zaś najmniej – godność osoby ludzkiej (18,5%), prawda (17,3%) i sprawiedliwość społeczna (16,5%). Przeciętny wskaźnik faktycznie uznawanych wartości podstawowych znajdował się wtedy w społeczeństwie polskim, w ocenie młodzieży, na poziomie 28,4% (Mariański, 1991). Zbliżone poglądy wyrazili w tym samym czasie uczniowie z Pionek i studenci z Olsztyna (Piwowarski, 1996: s. 245–246).

Młodzież w wieku 18–30 lat badana na początku lat 90. ubiegłego wieku w Częstochowie proszona o ocenę 41 wartości uznawanych, ważnych i realizowanych w społeczeństwie polskim, wskazała wśród nich następujące wartości: godność człowieka dopiero na 31 miejscu wskazana przez 9,9% respondentów (w tym przez 9,8% kobiet i 10,0% mężczyzn), ustępując miejsca wielokrotnie częściej: miłości (69,5%), rodzinie (64,5%), uczciwości (63,9%), wolności (62,1%), zdrowiu (57,0%), przyjaźni (56,4%), szczęściu

osobistemu (55,8%), stałej pracy (54,3%), sprawiedliwości społecznej (50,4%). Zdaniem badanych respondentów, wszystkie wartości podstawowe uznawane w polskim społeczeństwie miały zdecydowanie większe znaczenie niż godność człowieka, którą wskazał zaledwie co 10 respondent (Anasz, 1995: s. 46 – 48).

Maturzyści z Tarnowa w 2002 roku uznali, że w społeczeństwie polskim są uznawane i realizowane następujące wartości podstawowe: patriotyzm (37,9%), religia (62,0%), prawda (9,4%), wolność (74,1%), demokracja (66,6%), sprawiedliwość społeczna (8,0%), równość społeczna (12,7%), godność ludzka (28,9%), prawa człowieka (49,4%), solidarność ludzka (34,1%), ideały socjalizmu (30,1%). Godność ludzka zajęła dopiero dziewiąte miejsce wśród ocenianych wartości podstawowych uznawanych i realizowanych społecznie. Wskaźnik przeciętny uznawania tych wartości wynosił tu 37,6% (Młyński, 2008: s. 167).

Młodzież szkół średnich z Tarnowa, Nowego Sącza i Brzeska w 1992 roku wymieniła następujące wartości podstawowe, które były uznawane i realizowane w społeczeństwie polskim: na pierwszym miejscu znalazła się wolność (66,1%), a następnie: demokracja (62,6%), religia (59,1%), prawa człowieka (36,6%), solidarność (35,8%), patriotyzm (26,0%), równość społeczna (25,7%), godność osoby ludzkiej (20,7%). Najniższe lokaty uzyskały takie wartości, jak: ideały socjalistyczne (18,7%), sprawiedliwość społeczna (14,4%). W całej zbiorowości 3,5% badanych wskazało na inne wartości, a 18,7% nie udzieliło odpowiedzi. Przeciętny wskaźnik wyboru wartości podstawowych uznawanych i realizowanych w społeczeństwie polskim kształtował się na poziomie 34,6% i był podobny wśród dziewcząt i chłopców (34,6% wobec 34,5%), wyższy wśród młodzieży wiejskiej i z miast małych niż z miast dużych (38,2% wobec 32,4%), wyższy wśród uczniów z klas pierwszych szkoły średniej niż wśród maturzystów (36,3% wobec 33,2%), podobny wśród młodzieży z liceów i techników (34,5% wobec 34,6%) (Święś, 1997: s. 478).

Uczniowie szkół ponadpodstawowych w Krośnie badani w roku szkolnym 1996/1997 wskazali następujące wartości podstawowe funkcjonujące w społeczeństwie polskim: religia (73,4%), wolność (72,4%), demokracja (70,4%), prawa człowieka (58,8%), patriotyzm (49,3%), solidarność ludzi (43,1%), godność osoby ludzkiej (33,3%), ideały socjalistyczne (33,2%), równość społeczna (26,4%), prawda (22,1%), sprawiedliwość społeczna (20,6%). Przeciętny wskaźnik wartości podstawowych uznawanych za obecne w społeczeństwie polskim wynosił w Krośnie 45,8%, natomiast na godność ludzką wskazało tylko 33,6% badanych uczniów z zasadniczych szkół zawodowych, 33,2% – z liceów ogólnokształcących i 33,3% – z techników (zob. Mierzwa, 2005: s. 473–475; Mierzwa, 2003: s. 327–341).

Uczniowie trzecich klas szkół średnich w Lublinie w 1997 roku wskazali następujące wartości podstawowe uznawane w społeczeństwie polskim: religia (42,1%), patriotyzm (51,8%), prawda (25,8%), wolność (51,0%), demokracja (20,2%), sprawiedliwość społeczna (21,2%), równość społeczna (17,2%), bezpieczeństwo socjalne (3,3%), godność osoby ludzkiej (29,4%), prawa człowieka (27,2%), solidarność międzyludzka (22,7%), inne wartości (1,4%). Chłopcy częściej wskazywali patriotyzm i wolność, a dziewczęta

częściej wskazały prawa człowieka i religię jako wartości wysoko cenione w społeczeństwie polskim. Przeciętny wskaźnik preferowanych społecznie wartości podstawowych kształtował się na poziomie 28,3%. Godność osoby ludzkiej, jako wartość podstawowa w społeczeństwie polskim, została postawiona przez respondentów na czwartym miejscu wśród 11 wartości podstawowych cennych dla narodu polskiego (Brożek, 2000: s. 68).

Wśród studentów Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie 1996 roku respondenci wskazali następujące wartości podstawowe faktycznie uznawane oraz realizowane w społeczeństwie polskim: wolność (61,7%), religia (54,9%), demokracja (53,7%), prawa człowieka (34,1%), ideały socjalistyczne (28,7%), patriotyzm (21,4%), godność osoby ludzkiej (18,2%), równość społeczna (17,6%), sprawiedliwość społeczna (11,2%), prawda (8,2%), inne wartości (0,8%); trudno ocenić (8,2%). Godność ludzka znalazła się na odległym ósmym miejscu wśród wartości faktycznie uznawanych w społeczeństwie polskim, co oznacza deficyt tej wartości w życiu społecznym Polaków. Wskaźnik przeciętny wartości podstawowych uznawanych w społeczeństwie polskim, w ocenie tych studentów, kształtował się na poziomie 29,9% (Grzesik, 2002: s. 166–169).

Maturzyści w Szprotawie, Puławach, Kraśniku, Dęblinie, Gdańsku w 2009 roku wskazali następujące wartości podstawowe uznawane i realizowane w społeczeństwie polskim: demokracja (71,6%), wolność (71,0%), prawa człowieka (59,8%), religia (57,9%), patriotyzm (50,5%), solidarność ludzi (42,3%), godność osoby ludzkiej (36,7%), ideały socjalistyczne (32,2%), prawda (23,0%), równość społeczna (21,9%), sprawiedliwość społeczna (19,4%); przeciętny wskaźnik aprobaty wartości podstawowych uznawanych społecznie – 44,2%. Godność osoby ludzkiej jako wartość uznawana w społeczeństwie znalazła się dopiero na szóstym miejscu wśród 11 ocenianych wartości podstawowych (Mariański, 2014: s. 243).

Maturzyści z Lublina badani w roku szkolnym 2009/2010 wskazali następujące wartości podstawowe uznawane w społeczeństwie polskim: patriotyzm (44,1%), religia (51,7%), prawda (16,6%), wolność (71,3%), demokracja (72,3%), sprawiedliwość społeczna (16,1%), równość społeczna (21,2%), godność osoby ludzkiej (37,5%), prawa człowieka (58,1%), solidarność (38,4%), ideały socjalistyczne (32,1%). Godność ludzka znalazła się dopiero na siódmym miejscu wśród ogólnej liczby wartości ocenianych. Przeciętny wskaźnik wartości podstawowych uznanych za realizowane w społeczeństwie polskim kształtował się na poziomie 41,9% (Rola, 2016: s. 46–48).

Młodzież ze szkół średnich w regionie konińskim (Koło, Turek, Konin) w 2003 roku wskazała następujące wartości podstawowe realizowane w społeczeństwie polskim: patriotyzm (67,2%), religia (50,8%), prawda (33,6%), wolność (47,6%), demokracja (66,7%), sprawiedliwość społeczna (37,3%), równość społeczna (18,8%), godność osoby ludzkiej (28,6%), prawa człowieka (43,8%), solidarność (43,9%), ideały socjalizmu (32,5%); przeciętny wskaźnik aprobaty wartości podstawowych w społeczeństwie polskim – 42,8%. Respondenci na niskiej pozycji umieścili godność osoby ludzkiej (Skończył, 2011: s. 448–449).

W badaniach ogólnopolskich z końca lat 80. ubiegłego wieku młodzież ucząca się w szkołach średnich i młodzież akademicka odpowiadała na następujące pytanie:

W jakim stopniu przedłożony jej do oceny katalog wartości podstawowych powinien być uznawany przez większość społeczeństwa? Postulowane przez respondentów wybory wartości podstawowych układały się następująco: 1) godność osoby ludzkiej – 70,4%; 2) prawda – 74,3%; 3) patriotyzm – 53,7%; 4) religia – 47,6%; 5) wolność – 57,9%; 6) demokracja – 46,3%; 7) sprawiedliwość społeczna – 71,9%; 8) równość społeczna – 56,3%; 9) prawa człowieka – 58,9%; 10) solidarność – 50,9%; 11) ideały socjalistyczne – 12,7%. Wskaźnik przeciętny 11 podstawowych wartości kształtował się na poziomie 54,9% (Piwowarski, 1991: s. 119). Wśród postulowanych wartości podstawowych godność osoby ludzkiej znalazła się na trzecim miejscu wśród 11 wartości ocenianych (70,4% badanych). Godność ludzka była częściej wybierana przez kobiety (72,8%) niż przez mężczyzn (68,1%); częściej przez studentów (78,9%) niż przez uczniów (66,5%); częściej przez osoby z miast (72,6%) niż przez osoby ze wsi (64,9%); godność osoby ludzkiej wskazało 70,8% osób głęboko wierzących i 69,3% wierzących, 73,4% – niezdecydowanych w wierze, 60,4% – obojętnych religijnie, 77,8% – niewierzących (Piwowarski, 1991: s. 118–126).

Młodzież szkół średnich w Tarnowie, Nowym Sączu i Brzesku w 1992 roku postulowała następujące wartości podstawowe, które powinny być uznawane i realizowane w społeczeństwie polskim: godność osoby ludzkiej (72,4%), prawda (81,3%), sprawiedliwość społeczna (75,9%), patriotyzm (68,3%), prawa człowieka (55,6%), równość społeczna (55,0%), demokracja (47,4%), wolność (46,9%), religia (46,1%), solidarność (37,9%), ideały socjalistyczne (7,3%). Przeciętny wskaźnik 11 wartości podstawowych, które powinny być uznawane w społeczeństwie polskim, wskazanych przez młodzież jako „powinnościowe”, wynosił 54,0% i był nieco wyższy w odniesieniu do chłopców (54,7%) niż do dziewcząt (52,7%), wyższy wśród młodzieży ze wsi (55,7%) niż z miasta (53,0%), niższy wśród uczniów klas pierwszych szkół średnich (51,9%) niż wśród maturzystów (55,7%), niższy wśród uczniów z liceów ogólnokształcących (52,5%) niż wśród uczniów z techników (55,5%) (Święś, 1997: s. 478).

Studenci Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie w 1996 roku postulowali dla społeczeństwa polskiego następujące wartości podstawowe: godność osoby ludzkiej (77,2%), sprawiedliwość społeczna (79,8%), patriotyzm (70,7%), równość społeczna (63,1%), prawa człowieka (59,7%), solidarność (58,3%), demokracja (41,9%), wolność (35,7%), religia (34,9%), ideały socjalizmu (11,6%); przeciętny wskaźnik 11 wartości postulowanych dla społeczeństwa polskiego wynosił 56,1% i był znacznie wyższy niż przeciętny wskaźnik wartości podstawowych rzeczywiście dotąd uznawanych w społeczeństwie. Młodzież akademicka Rzeszowa postulowała wtedy szczególnie często takie wartości, jak: prawda, sprawiedliwość społeczna, godność osoby ludzkiej, patriotyzm, równość społeczna, czyli te wartości, które w jej ocenie nie cieszyły się dotąd wysokim uznaniem w społeczeństwie. Z kolei wartości realizowane w znacznym zakresie w społeczeństwie od nowa postulował mniejszy odsetek studentów (Grzesik, 2002: s. 169–172).

Młodzież szkół ponadpodstawowych w Krośnie w 1997 roku postulowała dla społeczeństwa polskiego następujące wartości podstawowe: godność osoby ludzkiej (83,3%), prawda (90,5%), sprawiedliwość społeczna (86,3%), patriotyzm (77,8%),

religia (77,0%), wolność (73,2%), demokracja (59,2%), równość społeczna (79,0%), prawa człowieka (74,5%), solidarność (66,7%), ideały socjalizmu (15,4%); przeciętny wskaźnik postulowania wartości podstawowych dla społeczeństwa polskiego wynosił w całej zbiorowości młodzieży szkolnej 71,1%. Godność człowieka jako wartość podstawową postulowało 77,9% uczniów z zasadniczych szkół zawodowych, 84,8% z liceów ogólnokształcących, 85,3% z techników. Wśród 11 wartości podstawowych postulowanych przez młodzież szkolną godność człowieka wskazano na trzecim miejscu (Mierzwa, 2005: s. 476–477).

Młodzież szkolna z Tarnowa w 2002 roku postulowała następujące wartości podstawowe, które jej zdaniem, powinny obowiązywać w społeczeństwie polskim: godność człowieka (67,3%), patriotyzm (57,9%), religia (34,1%), prawda (88,5%), wolność (23,3%), demokracja (29,2%), sprawiedliwość społeczna (88,2%), równość społeczna (83,3%), prawa człowieka (47,5%), solidarność (56,0%), ideały socjalizmu (32,7%). Wartości podstawowe, niezbędne w życiu społeczeństwa polskiego, które przekroczyły granicę 50% aprobaty respondentów, to: prawda, sprawiedliwość społeczna, równość społeczna, godność człowieka, patriotyzm, solidarność. Przeciętny wskaźnik postulowania 11 wartości podstawowych wynosił tu 55,3% (Młyński, 2008: s. 167).

Maturzyści z pięciu miast polskich w 2009 roku postulowali dla społeczeństwa polskiego jako konieczne następujące wartości podstawowe: godność człowieka (59,8%), patriotyzm (45,3%), religia (33,9%), prawda (72,5%), wolność (25,7%), demokracja (24,8%), sprawiedliwość społeczna (76,6%), równość społeczna (72,5%), prawa człowieka (38,1%), solidarność (49,0%), ideały socjalizmu (34,2%). Godność człowieka jako wartość podstawowa postulowana w porównaniu z wartością „godność ludzka” jako już realizowana w społeczeństwie polskim, awansowała o trzy pozycje, co oznacza zdaniem respondentów większe zapotrzebowanie na nią w społeczeństwie. Przeciętny wskaźnik postulowania tych wartości wynosił 49,0% dla kobiet i 47,8% dla mężczyzn; dla maturzystów z liceów ogólnokształcących – 48,3%, ze szkół technicznych – 48,9%; dla młodzieży wiejskiej – 45,4% i miejskiej – 45,7%; dla głęboko wierzących – 46,1% i wierzących – 47,8%, dla niezdecydowanych w wierze – 49,9%, obojętnych religijnie – 49,3%, niewierzących – 46,8% (Mariański, 2014: s. 249 – 252).

Maturzyści z Lublina w roku szkolnym 2009/10 postulowali następujące wartości podstawowe jako niezbędne w życiu społecznym w Polsce: godność człowieka (60,1%), patriotyzm (53,9%), religia (44,3%), prawda (80,4%), wolność (25,6%), demokracja (22,8%), sprawiedliwość społeczna (80,1%), równość społeczna (74,0%), prawa człowieka (40,8%), solidarność (54,6%), ideały socjalizmu (38,9%) (Rola, 2015: 47–52). Z kolei młodzież szkolna z regionu konińskiego w 2004 roku wartości te postulowała dla społeczeństwa polskiego odpowiednio: 52,7%; 34,4%; 48,1%; 65,7%; 33,3%; 61,6%; 79,2%; 68,8%; 56,1%; 52,8%; 43,2% (Skoczyła, 2011: s. 450–451).

Uczniowie szkół średnich w Kaliszu w 2008 roku postulowali jako niezbędne dla społeczeństwa polskiego następujące wartości podstawowe: wolność (81,6%), demokracja (72,6%), życie ludzkie (77,0%), miłość (75,2%), zdrowie (72,4%), małżeństwo i rodzina (69,7%), godność człowieka (68,0%), prawa człowieka (62,3%), uczci-

wość (62,5%), stała praca (56,6%), patriotyzm (55,3%), równość społeczna (58,3%), sprawiedliwość społeczna (52,6%), solidarność (48,5%), prawda (56,1%), dobrobyt (48,0%), przyjaźń (46,9%), wiedza naukowa (41,2%), religia (40,3%). Godność człowieka wskazano dopiero na 7 miejscu wśród 19 wartości postulowanych. Z kolei studenci Wyższej Szkoły Komunikacji i Zarządzania w Poznaniu w 2011 roku wartości te postulowali odpowiednio: 69,0%; 86,6%; 83,8%; 73,2%; 72,5%; 69,7%; 68,8%; 70,0%; 68,8%; 70,0%; 68,8%; 72,8%; 65,5%; 58,9%; 62,0%; 62,9%; 51,6%; 54,9%; 51,4%; 55,9%; 51,4%; 55,9%; 33,8%; średni wskaźnik postulowania tych wartości podstawowych dla społeczeństwa polskiego kształtował się na poziomie 60,3% dla uczniów szkół średnich i na poziomie 64,8% dla studentów (Baniak, 2015: s. 102–108).

W podsumowaniu tych analiz należy przypomnieć tu dwa stwierdzenia dotyczące wartości podstawowych sformułowane przez ich badaczy: 1) „Wartości podstawowych nie da się tylko posiadać, nie można ich jakoś „magazynować”, natomiast należy je zdobywać i tworzyć, zabiegać o ich trwałość w systemie aksjologicznym” (Marianiński, 2016: s. 243–244); 2) „Bez wartości podstawowych groziłoby społeczeństwu i państwu budowanie wspólnego domu nie na mocnym fundamencie, lecz na sypkim piasku” (Piwoński, 1996: s. 250).

GODNOŚĆ CZŁOWIEKA W HIERARCHII WARTOŚCI BADANEJ MŁODZIEŻY

Jaki jest stosunek młodzieży polskiej do godności osobowej człowieka, a także do własnej godności osobistej? Czy godność osobowa jest dla młodzieży wartością ważniejszą i cenniejszą od innych wartości? Czy do obrony godności osobistej młodzież byłaby gotowa poświęcić inne równie ważne dla siebie wartości, także własne życie? Kto w rozeznaniu tej młodzieży zasługuje na godność, a kto ma ją bez żadnych uwarunkowań i ograniczeń zewnętrznych? Takie pytania stawiali badacze tego problemu młodzieży szkół ponadgimnazjalnych i akademickiej, chcąc zorientować się i zbadać empirycznie jej wyczulenie na wartości godnościowe i ustalić, w jakim stopniu godność osobista stanowi dla niej wartość podstawową i zajmuje poczesne miejsce w jej hierarchii wartości?

Wojciech Pawlik zaznacza, że: „(...) w postawie godnościowej ważne jest traktowanie własnych zachowań w powiązaniu z uznanymi wartościami, które są czynnikiem dynamizującym te zachowania. W postawie pragmatycznej kładzie się nacisk na realność osiągania uznanych wartości i według ocenianych możliwości, z realnego przybliżenia się do nich, podejmuje się decyzje w zakresie planowanych zachowań. Jak wynika z badań socjologicznych, z potępieniem spotykają się osoby dopuszczające się zachowań oportunistycznych (niewymuszone odstępstwa od uznawanych zasad), z pewną tolerancją traktuje się osoby, które są <zmuszone> do odstępstw od uznawanych przez siebie zasad. Sytuacja przymusu usprawiedliwia przesunięcie spraw godności poza obszar waloryzacji moralnych” (Pawlik, 1983: s. 200–204).

Chcąc dogłębniej określić wrażliwość młodzieży polskiej na wartości związane z trwałą gotowością uznania w sobie właściwego człowieczeństwa, badacze stawiali jej

następujące pytanie: „Od dawna ludzie różnią się w ocenie postępowania dwóch wielkich uczonych: Galileusza i Giordana Bruna. Obaj byli postawieni przed sądem inkwizycji za głoszenie swych poglądów. Każdy z nich wybrał inną drogę postępowania. Galileusz odwołał swoje poglądy, co uratowało mu życie i umożliwiło mu dalszą pracę naukową. Giordano Bruno, mimo, iż wiedział, że grozi mu śmierć, nie chciał odwołać poglądów, w których słuszność wierzył i został stracony. Proszę powiedzieć, które postępowanie bardziej cenisz?”.

Pierwszy raz to pytanie postawili respondentom dwaj socjologowie warszawscy: Krzysztof Kiciński i Jacek Kurczewski w 1973 roku w badaniach ogólnopolskich młodzieży polskiej w różnych jej środowiskach. Badania ich wykazały, że w całej zbiorowości młodzieży 29,0% ankietowanych wyżej oceniło postępowanie Galileusza, a 42,0% – postępowanie Giordana Bruna, 23,0% – nie zajęło stanowiska w tej sprawie, 4,0% – miało inne zdanie, 2,0% – nie odpowiedziało na pytanie. Postępowanie pozwalające „zachować twarz” zostało wyżej ocenione (różnica 13,0%), mimo najwyższej ceny, jaką przyszło za nią zapłacić. Mieszkańcy wsi w 18,0% preferowali postępowanie Galileusza, mieszkańcy miast powyżej 100 tys. mieszkańców – w 35,0%; badani w wieku od 16 do 17 lat – w 25,0%, w wieku od 27 do 29 lat – w 29,0% (Kiciński, Kurczewski, 1977: s. 62 – 64).

Młodzież szkół średnich z Tarnowa, Nowego Sącza i Brzeska 1992 roku w 13,8% opowiedziała się za wyborem dokonany przez Galileusza, a w 56,6% za wyborem Giordana Bruna, w 16,0% proponowała inne rozwiązanie tego dylematu, w 12,7% brak stanowiska w tej sprawie, w 0,8% brak odpowiedzi. Wybór Giordana Bruna częściej wskazywały dziewczęta (63,4%) niż chłopcy (51,2%), częściej uczniowie z klas pierwszych szkoły średniej (65,1%) niż maturzyści (49,7%), częściej uczniowie z liceów ogólnokształcących (64,6%) niż z techników (49,5%), podobnie młodzież wiejska (56,5%) oraz młodzież miejska (56,9%) (Świąt, 1994: s. 208).

Licealiści w Rybniku badani w 1993 roku w 14,4% wybrali postawę Galileusza a w 54,4% – postawę Bruna, w 12,3% – inne wyjaśnienie, w 19,0% – brak własnego zdania; w 1996 roku odpowiednio – 18,2%; 53,1%; 9,5%; 19,2%. Wysoka ocena postawy Bruna może oznaczać skłonność badanych osób do obrony własnej godności, jako zdolność do poświęceń i braterstwa. W latach 1983–1996 odsetek osób myślących w ten sposób o tym dylemacie moralnym nieznacznie zmniejszył się o 1,3 p. proc., a wzrósł w 1996 roku odsetek chwalejących wybór Galileusza (o 3,8 p. proc.) (Smyczek, 2002: s. 273–275).

Maturzyści z pięciu miast polskich w 1994 roku częściej pozytywnie ocenili postępowanie Bruna niż Galileusza. Janusz Mariański tak analizuje ich wypowiedzi: „W całej zbiorowości badanej młodzieży 16,6% respondentów wyżej oceniło postępowanie Galileusza, a w 48,7% postępowanie Bruna, 13,3% – miało inne zdanie w tej sprawie, 20,3% – nie miało własnej oceny tych postaw obu uczonych. Wskaźnik aprobaty godnościowej wahał się w poszczególnych środowiskach młodzieżowych od 41,8% do 55,6%. Niespełna połowa badanych osób była skłonna w obronie własnej godności do podjęcia działań zaprzeczających doraźnym interesom. Tylko od 11,1% do 24,3%

badanych w poszczególnych miastach opowiadało się wyraźnie za postawą pragmatyczną Galileusza. Postępowanie gwarantujące wierność poglądom za cenę życia było wyżej cenione niż postępowanie umożliwiające kontynuację badań naukowych za cenę utraty własnych przekonań, zaś różnica preferencji wskaźników wynosiła od 21,7% do 44,5%” (Marianiński, 1995: s. 257–261).

Studenci w Rzeszowie w 1996 roku w 20,4% wyżej ocenili postępowanie Galileusza, a w 47,9% – postępowanie Bruna, 4,6% – miało inne zdanie w tej sprawie, zaś 27,1% – to osoby niezdecydowane w swoich opiniach w tej kwestii. W całej zbiorowości respondentów było więcej zwolenników postępowania Bruna niż zwolenników Galileusza, co oznacza, że postawa godnościowa wyraźnie dominowała nad postawą utylitarną, z różnicą preferencji – 27,5%. Wartości godnościowe w konflikcie „nauka – wiara – życie” częściej wybierały kobiety, studenci czwartego roku, młodzież wiejska i osoby bardziej religijne (Grzesik, 2002: s. 240–241).

Wśród młodzieży ze szkół ponadpodstawowych w Krośnie w 1997 roku 13,5% badanych wyżej oceniło postępowanie Galileusza, a 71,2% – postępowanie G. Bruna; 6,7% – zadeklarowało odrębne zdanie w tej sprawie, 7,7% – to niezdecydowani. Młodzież z techników (75,0%) nieco częściej preferowała stanowisko Bruna niż uczniowie z zasadniczych szkół zawodowych (69,7%) i z liceów ogólnokształcących (69,5%), młodzież ze wsi (72,1%) częściej niż młodzież z miasta (69,9%), młodzież praktykująca systematycznie (69,9%) podobnie jak młodzież nie biorąca udziału we mszy (69,2%) (Mierzwa, 2005: s. 487).

Maturzyści w Lublinie w roku szkolnym 2009/2010 w 14,8% znacznie rzadziej preferowali wyżej postępowanie Galileusza, a w 53,0% znacznie wyżej ocenili postępowanie Bruna. Kobiety znacznie częściej niż mężczyźni preferowały czyn Bruna, a mężczyźni częściej utożsamiali się z postawą Galileusza. Miejsce zamieszkania i typ szkoły nie wpływały istotnie na ocenę obu postaw tych uczonych. Silniejsza więź religią także nie sprzyjała wzrostowi nastawień godnościowych badanych respondentów, a słabsza więź z religią nie powodowała wzrostu nastawień pragmatycznych w ich środowisku (Rola, 2015: s. 124–125).

Godność jest istotną wartością w życiu człowieka, a chcąc ją mieć i nie utracić, musi on postępować zgodnie ze swoimi przekonaniami, z uznawanym systemem wartości, mieć odwagę bronić jej w sytuacjach ekstremalnych. Aby zachować godność, konieczna jest świadomość, że niekiedy trzeba poświęcić inne cenne wartości, z wartością najcenniejszą – własnego życia włącznie, gdyż w ten sposób pozostaje się wiernym sobie i wyznawanym poglądom. Tracąc godność, człowiek traci też poczucie własnej wartości, ponieważ wartości godnościowe jako przejaw jego autonomii i niezawisłości, ciągle regulują zachowania ludzi młodych. Z tego powodu badacze zaliczają godność do kategorii wartości uroczystych.

Stanisław Ossowski zaznaczał, że: „(...) gdy mówimy, iż coś jest dla nas jakąś wartością, chcemy podkreślić, że ten przedmiot w naszym przekonaniu powinien być uznany jako wartość (uznana) lub że jest on istotnie atrakcyjny dla nas, odczuwamy go jako wartość, jako coś pożądanego – wartości odczuwane. Poświęcenie życia dla kogoś lub

czegoś świadczy bez wątpienia o ważności tej sprawy dla człowieka. Im wyższą pozycję w hierarchii wartości zajmuje jakaś wartość, tym trudniej jednostce jest z niej zrezygnować i tym bardziej jest gotowa poświęcić się dla jej realizacji. W obronie niektórych wartości ludzie zapłacić cenę najwyższą – własne życie, dla ratowania własnej twarzy, dla ocalenia dobrej sławy, by zachować godność (z godnością). Wartości, dla obrony których jednostki są gotowe poświęcić życie, można nazwać uroczystymi. Wartości uroczyste odnoszą się do sytuacji, w których jakiś cel pochłania naszą energię, staje się bezpośrednim motywem naszych czynów, kiedy uwalniamy się na jakiś czas od codziennych trosk i zabiegów, w momentach szczególnych, odświętnych. Jeżeli nawet wartości te nie są odczuwalne na co dzień, jednostka jest skłonna deklарować ich akceptację. Przeżycia związane z wartościami codziennymi mają bardziej charakter prywatny, są ważne w zwykłym bytowaniu ludzi, zaś wartości uroczyste (odczuwane) odnoszą się do sfery symbolicznej” (Ossowski, 1967: s. 73–93).

Jak do tej kwestii odnosiła się młodzież polska w przyjętym okresie: Czy byłaby gotowa poświęcić swoje życie, albo inne cenne wartości, dla ratowania osobistej godności, czy też nie postąpiłaby w taki sposób? Odpowiedź na to pytanie umożliwiają wyniki dostępnych badań socjologicznych.

Z badań socjologicznych Krzysztofa Kicińskiego i Jacka Kurczewskiego z 1973 roku wynika, że młodzież polska pochwałała w 61,0% poświęcenia życia dla ojczyzny, w 45,0% dla całej ludzkości, w 41,0% dla kogoś bliskiego, w 29,0% dla ważnej idei, w 28,0% dla większej liczby ludzi, w 23,0% nawet dla jednego człowieka, w 13,0% zupełnie nie pochwałała kogoś, kto poświęcałby swoje życie dla jakichś innych wartości. Godność ludzka znalazła się na wysokim czwartym miejscu w hierarchii wartości uznawanych przez młode pokolenie Polaków, bez względu na ich wiek. Deklaracje poglądów heroicznych były zadziwiająco zbieżne z wiekiem młodzieży (Kiciński, Kurczewski, 1977: s. 24).

Maturzyści w Rzeszowie, Przemyślu i Przeworsku w 1988 roku deklarowali gotowość poświęcenia życia ludzkiego w obronie następujących wartości: prawda (51,2%), ojczyzna (75,4%), sprawiedliwość (53,2%), wolność (72,2%), własne przekonania (47,6%), równość społeczna (27,2%), religia (71,6%), godność osobista (69,4%), ratowanie życia ludzkiego (91,5%), idee socjalizmu (3,0%). Przeciętny wskaźnik gotowości poświęcenia życia dla ważnych wartości kształtował się na poziomie 56,2%, a godność ludzka znalazła się na piątym miejscu wśród 9 ocenianych wartości (Ryczan, 1992: s. 175–177).

Młodzież ze szkół podstawowych i średnich uczestnicząca w ogólnopolskich badaniach zrealizowanych w 1989 roku deklarowała gotowość poświęcenia życia za następujące wartości: życie innego człowieka (76,8%), rodzina (75,5%), godność człowieka (56,7%), ojczyzna (55,8%), przyjaciele (48,5%), naród (45,1%), religia (43,3%), prawda (37,8%), państwo (14,2%), dobra materialne (3,0%). Przeciętny wskaźnik aprobaty 10 wartości godnych poświęcenia życia ludzkiego wynosił 45,7% (Stadtmüller–Wyborska, Smólski, 1991: s. 52).

Młodzież ze szkół średnich w Tarnowie, Nowym Sączu i Brzesku w 1992 roku była gotowa w 89,7% narazić swoje życie w obronie życia innego człowieka, w 73,7% w obronie wolności, w 71,5% w obronie ojczyzny, w 70,7% w obronie pokoju, w 62,1% w obronie religii, w 60,2% w obronie godności ludzkiej, w 55,0% w obronie sprawiedliwości, w 50,7% w obronie prawdy, w 46,9% w obronie własnych przekonań, w 24,1% w obronie równości społecznej, w 2,7% w obronie idei socjalistycznych. Przeciętny wskaźnik gotowości poświęcenia swojego życia dla obrony tych 11 wartości kształtował się na poziomie 55,2% (Świąt, 1997: s. 478).

Studenci z Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie w 1996 roku deklarowali gotowość poświęcenia własnego życia w obronie następujących wartości: życie innego człowieka (90,2%); wolności (69,1%); ojczyzny (67,3%); pokoju (66,3%); godności ludzkiej (57,7%); sprawiedliwości społecznej (50,9%); religii (49,1%); prawdy (40,9%); własnych przekonań (39,7%); równości społecznej (18,65); ideałów socjalizmu (1,0%). Przeciętny wskaźnik gotowości poświęcenia własnego życia w obronie pewnych wartości kształtował się na poziomie 50,1%. Godność ludzka jako wartość podstawowa znalazła się na piątym miejscu wśród 11 ocenianych wartości. Gotowość poświęcenia własnego życia w obronie godności ludzkiej częściej deklarowały kobiety (62,3%) niż mężczyźni (50,0%), studenci pierwszego roku równie często jak studenci czwartego roku (57,9% wobec 57,6%). Preferowanie odczuwanych wartości podstawowych częściej występowało wśród kobiet niż wśród mężczyzn, wśród studentów pierwszego roku niż czwartego roku, wśród osób ze wsi i z małych miast częściej niż z wielkich miast, wśród młodzieży głęboko wierzącej i wierzącej częściej niż wśród słabo wierzącej lub niewierzącej. Postawy wobec religii znacznie bardziej różnicowały stosunek młodzieży do wartości niż cechy demograficzne i społeczne (Grzesik, 2002: s. 173–176).

Uczniowie ze szkół ponadpodstawowych w Krośnie w 1997 roku deklarowali gotowość poświęcenia własnego życia w obronie następujących wartości: prawda (62,7%), ojczyzna (78,7%), sprawiedliwość społeczna (68,3%), wolność (83,0%), własne przekonania (54,5%), równość społeczna (39,3%), religia (69,5%), pokój (82,4%), godność ludzka (62,2%), idee socjalizmu (5,4%), życie innego człowieka (91,4%). Przeciętny wskaźnik gotowości poświęcenia własnego życia w obronie 11 wartości był wysoki i kształtował się na poziomie 63,4%. W obronie godności ludzkiej gotowość poświęcenia swojego życia deklarowało 61,5% badanych uczniów zasadniczych szkół zawodowych, 66,0% – z liceów ogólnokształcących, 56,4% – z techników, 61,5% – mieszkających na wsi i 83,1% – mieszkających w miastach; 73,9% – praktykujących bardzo systematycznie, 59,2% – całkiem niepraktykujących (Mierzwa, 2005: s. 479–483).

Młodzież z pierwszych i trzecich klas szkół średnich w badaniach ogólnopolskich w 1997 roku oceniała dziewięć różnych zachowań według kryterium: „Czy ludzie w jej wieku powinni się narażać? Badani uczniowie mieli do wyboru trzy odpowiedzi: „tak”, „nie”, „to zależy”, w odniesieniu do sytuacji, gdy wartością był drugi człowiek, nonkonformizm, wartości narodowe, religijne i poglądy polityczne. Chodziło tu o „narażanie się”, co z pewnością nie mogło być utożsamiane z ryzykiem utraty życia. Poniżej będą ukazane tylko wskaźniki procentowe dotyczące wyborów odpowiedzi „tak” dla naraża-

nia się w odniesieniu do kilku sytuacji: a) nieznanego człowieka niesłusznie obrzucanego obelgami w sklepie lub w autobusie – 44,9%; b) ucznia przed niesłusznym usunięciem ze szkoły – 72,9%; c) obcego człowieka napadniętego przez chuligana – 46,7%; d) poglądu uważanego za słuszny – 53,3%; e) przekonań politycznych – 25,6%; f) przekonań religijnych – 53,9%; g) dobrego imienia rodziny – 93,2%; h) własnych przyjaciół – 90,3%; i) ojczyzny – 70,0%. Przeciętny wskaźnik narażania się w obronie pewnych wartości kształtował się na poziomie 61,2% (Pawlina, 1998: s. 115).

Z badań ogólnopolskich zrealizowanych w 1998 roku wynika, że uczniowie szkół średnich i studenci wyższych uczelni oceniali następujące wartości, dla których obrony lub ratowania byliby gotowi poświęcić życie własne: życie innego człowieka, ojczyzna, pokój, sprawiedliwość społeczna, prawda, godność osoby ludzkiej, religia, własne przekonania, idee socjalizmu. Badania wykazały, że kobiety częściej (57,5%) niż mężczyźni (49,3%) były zdecydowane narazić swoje życie dla obrony godności ludzkiej; uczniowie (51,1%) rzadziej niż studenci (62,3%); osoby mieszkające w miastach od 20 tys. do 100 tys. mieszkańców (58,5%) i w miastach do 20 tys. (56,3%) nieco częściej niż mieszkańcy wsi (49,0%); oceniający swoją sytuację materialną jako bardzo dobrą (45,9%) nieco rzadziej niż oceniający ją jako dobrą (54,9%) lub jako złą (55,7%). Stosunek do wiary i praktyk religijnych jako zmienna niezależna tylko nieznacznie oddziaływał na postawy badanej młodzieży wobec godności ludzkiej jako wartości, dla której warto narazić życie. Głęboko wierzący w 60,9% deklarowali gotowość poświęcenia życia dla wartości godnościowych, wierzący w 52,6%, niezdecydowani w wierze w 52,4%, obojętni religijnie w 55,4%, niewierzący w 49,1%; praktykujący systematycznie w 56,5%, praktykujący niesystematycznie w 51,3%, praktykujący rzadko w 49,8% i niepraktykujący w 55,5%. Jedynie głęboko wierzący i praktykujący systematycznie częściej niż przedstawiciele innych kategorii identyfikacji wierzeniowej i praktyk religijnych deklarowali poświęcenie swojego życia dla obrony wartości godnościowych, a różnice wskaźników nie przekraczały granicy 10% (Zaręba, 2003: s. XLIII – XLV).

Maturzyści w Tarnowie w 2004 roku deklarowali gotowość poświęcenia swojego życia w obronie następujących wartości: prawda (40,0%), ojczyzna (67,5%), sprawiedliwość (51,3%), wolność (72,5%), własne przekonania (42,6%), równość społeczna (25,6%), religia (56,2%), pokój (67,5%), godność człowieka (56,5%), życie innego człowieka (89,6%), idee socjalizmu (5,4%). Przeciętny wskaźnik gotowości obrony 11 wartości kształtował się na poziomie 52,2% (dezaprobata – 16,6%, niezdecydowani – 28,6%). Godność ludzką ulokowano na piątym miejscu po: ratowaniu życia ludzkiego, wolności, ojczyźnie, pokoju. Mężczyźni i kobiety w podobny sposób deklarowały gotowość obrony godności ludzkiej (56,5% wobec 60,2%) (Młyński, 2008: s. 198–204).

Maturzyści z Lublina w roku szkolnym 2009/2010 wskazali następujące wartości, w których obronie gotowi byliby poświęcić własne życie: najsilniej odczuwaną wartością było życie ludzkie dla 89,5% spośród badanej zbiorowości, a następnie: wolność (76,2%), ojczyzna (67,0%), pokój (64,8%), godność ludzka (62,9%), sprawiedliwość społeczna (53,7%), religia (50,6%), własne przekonania (44,6%), prawda (39,3%), równość społeczna (26,2%), idee socjalizmu (6,1%). Według wskaźnika zbiorczego 52,8%

badanych maturzystów deklarowało gotowość poświęcenia swojego życia w obronie ważnych wartości, 19,8% – nie poświęciłoby swojego życia, 25,7% – nie miało własnego zdania w tej sprawie, 1,7% – brak odpowiedzi. W całej zbiorowości ankietowanych 62,9% deklarowało gotowość poświęcenia życia w obronie godności ludzkiej, 13,5% nie deklarowało, 21,6% nie miało zdania. Godność człowieka ulokowano na piątym miejscu wśród 11 ocenianych wartości. Wskaźnik akceptacji godności ludzkiej jako wartości godnej narażenia życia kształtował się w liceach ogólnokształcących na poziomie 67,9%, w technikach – 57,9%, w liceach profilowanych – 53,8%; kobiety – w 67,0% i mężczyźni – w 58,3%; młodzież wiejska – w 61,9%, w miastach do 100 tys. mieszkańców – w 66,7%, w miastach powyżej 100 tys. – w 62,2%; głęboko wierzący – w 65,2%, wierzący – w 64,8%, niezdecydowani w wierze – w 59,4%, obojętni religijnie – w 57,1%. Kobiety i osoby głęboko wierzące częściej niż mężczyźni i osoby niezwiązane z religią bardziej pozytywnie ustosunkowali się do wartości godnościowych jako tych, dla których warto poświęcić swoje życie (Rola, 2015: 124–126).

Gotowość narażenia (poświęcenia) własnego życia dla obrony czy ratowania wybranych wartości uroczystych zadeklarowali również badani w 2008 roku uczniowie szkół średnich w Kaliszu oraz studenci Wyższej Szkoły Komunikacji i Zarządzania w Poznaniu w 2011 roku. Preferencja tych wartości w ujęciu rangowym w całej badanej zbiorowości uczniów i studentów z obu miast kształtowała się następująco: 1) życie ludzkie – 88,8% (w tym uczniowie – 87,9% i studenci – 89,7%); 2) wolność – 75,3% (w tym: 77,0% i 73,5%); 3) pokój – 66,0% (w tym: 63,4% i 68,8%); 4) ojczyzna – 61,1% (w tym: 56,4% i 66,2%); 5) godność ludzka – 58,8% (w tym: 53,7% i 64,3%); 6) sprawiedliwość społeczna – 49,7% (w tym: 45,8% i 53,8%); 7) własne przekonania – 47,4% (w tym: 43,4% i 51,6%); 8) równość społeczna – 44,0% (w tym: 41,2% i 46,9%); 9) prawda – 39,3% (w tym: 36,4% i 42,5%); 10) demokracja – 38,5% (w tym: 36,4% i 49,8%); 11) wiara religijna – 34,7% (w tym: 35,1% i 34,3%); 12) tolerancja – 21,1% (w tym: 18,6% i 24,2%). Ponadto 44 respondentów (w tym: 28 uczniów i 16 studentów) nie wskazało wartości uroczystych, w obronie których sami zdecydowaliby się narazić własne życie. Średni wskaźnik aprobaty wartości uroczystych zasługujących na poświęcenie życia w całej badanej zbiorowości kształtował się na poziomie 52,1%, w tym w grupie uczniów na poziomie 49,6% i w grupie studentów na poziomie 54,7%, a nadto wśród kobiet (uczennic i studentek) na poziomie – 51,6% i wśród mężczyzn (uczniów i studentów) na poziomie 53,5%. W całej badanej zbiorowości 58,8% respondentów deklarowało, że oddaliby swoje życie dla obrony godności osobistej, a w tym 53,7% uczniów i 64,3% studentów oraz 59,3% kobiet i 55,6% mężczyzn. Dla obrony godności osobistej poświęciłoby własne życie 87,7% osób głęboko wierzących i 75,3% wierzących tradycyjnie, a także 58,7% – wątpiących religijnie, 53,8% – obojętnych religijnie i 50,6% – niewierzących. Łącznie osoby wierzące taką gotowość deklarowały w 81,9%, a osoby z problemami religijnymi w 66,3% i niewierzące w 50,6% całej zbiorowości (Baniak, 2018: s. 24–29).

W zbiorowości młodzieży szkół średnich w trzech powiatach regionu konińskiego w 2009 roku 26,7% badanych deklarowało gotowość narażenia własnego życia w obro-

nie takich wartości, jak: prawda (56,4%), ojczyzna (62,1%), sprawiedliwość (64,3%), wolność (59,5%), własne przekonania (39,4%), równość społeczna (41,5%), religia (60,9%), pokój (65,2%), godność ludzka (28,8%), idee socjalizmu (5,4%), życie drugiego człowieka (52,4%). Wskaźnik przeciętny dla 11 wartości ocenianych wynosił dla całej zbiorowości młodzieży 50,7%, w tym dla kobiet – 50,4% i dla mężczyzn – 51,0% (Skoczylas, 2011: s. 452–462).

W zbiorowości młodzieży szkół średnich badanej w Częstochowie w 2009 roku, 61,5% licealistów i 53,8% uczniów z techników wyraziło pogląd, że warto narazić swoje życie w obronie pewnych wartości uroczystych, a przeciwnego zdania było zaledwie 11,5% licealistów i 13,5% uczniów z techników. Zarówno licealiści, jak technicy najczęściej wskazywali obronę (ratowanie) życia bliskiej osoby (78,8% i 76,9%), a następnie: wolność (65,4% i 57,7%), ojczyzna (55,8% i 42,3%), życie innego człowieka (44,2% i 32,7%), własne przekonania (34,6% i 23,1%), sprawiedliwość społeczna (28,8% i 25,0%), prawa człowieka (42,3% i 28,8%), religia (15,4% i 17,3%) (Pabich, 2010: s. 118).

Z ustaleń Janusza Mariańskiego wynika, że hierarchia wartości uroczystych, za które badana młodzież szkolna w 2017 roku w Polsce była gotowa poświęcić własne życie była następująca: „(...) Na czele wartości najsilniej odczuwanych znalazło się życie ludzkie (82,4%). Do wartości wysoko cenionych należą jeszcze: wolność (75,3%), ojczyzna (70,7%), pokój (65,1%), godność osobista (63,9%), sprawiedliwość społeczna (63,9%), prawda (58,2%). Poniżej granicy 50% usytuowały się: własne przekonania (44,8%), równość społeczna (43,5%). Do najsłabiej odczuwanych wartości („warto poświęcić dla niej życie”) należy religia (37,0%). Przeciętny wskaźnik aprobaty wartości uroczystych wynosił 60,2%, dezaprobaty – 9,5%, niezdecydowania – 19,8%, braku odpowiedzi – 10,6%. Młodzież z liceów ogólnokształcących wyrażała w podobny sposób gotowość poświęcenia życia w obronie uznawanych wartości uroczystych i wyraźnie wszyscy niż młodzież z zasadniczych szkół zawodowych – według wskaźnika zbiorczego odpowiednio: 60,2%; 61,1%; 53,9%. Wskaźniki aprobaty poszczególnych wartości uroczystych były dość wyrównane w poszczególnych kategoriach osób praktykujących i nieco odmiennie u osób niepraktykujących. W miarę przechodzenia od uczęszczających na mszę w każdą niedzielę do zupełnie nieprzychodzących na mszę malały wskaźniki aprobaty religii jako wartości uroczystej: od 65,7% do 11,4% i ojczyzny – od 76,0% do 52,8%. Religię jako wartość uroczystą aprobowali 66,2% głęboko wierzących, 54,4% – wierzących, 22,4% – niezdecydowanych, 7,3% – obojętnych religijnie i 2,5% – niewierzących (Mariański, 2018: s. 347–350).

Ogólnopolskie badania socjologiczne wśród studentów zrealizowane w ramach projektu „Młodzież a wartości 2017” wykazały ich nastawienie do kwestii „stawiania ponad wszystko własnej korzyści” w 2017 roku w następujący sposób: a) zawsze dobre – 6,2% (w tym: kobiety – 5,5% i mężczyźni – 7,3%); b) to zależy – 58,3% (w tym: kobiety – 59,8% i mężczyźni – 57,85); c) zawsze złe – 31,0% (w tym: kobiety – 31,5% i mężczyźni – 31,3%); d) brak odpowiedzi – 4,5% (w tym: kobiety – 3,5% i mężczyźni – 3,2%). W 1988 roku wskaźniki takiej postawy były następujące: zawsze dobre – 0,3%;

to zależy – 36,0%; zawsze złe – 57,7%; brak odpowiedzi – 6,0% (Korczyński, 2018: 126–127).

W ocenie Janusza Mariańskiego: „(...) niektóre wartości, jak choćby religia, straciły z biegiem czasu na znaczeniu i nie sprostały konkurencji z wartościami wymiernymi, którymi młodzież była bardziej i pilniej zainteresowana z praktycznego punktu widzenia. Doczesne życie ludzkie, trwające w sprzyjających warunkach zewnętrznych, jest dla większości młodzieży wartością najcenniejszą i najważniejszą, której podporządkowuje ona inne wartości ważne egzystencjalnie dla niej, jest więc ono wartością absolutną i autoteliczną. Z takim podejściem do wartości życia łączy się też wysoka ocena godności człowieka i godności własnej u równie dużego odsetka młodzieży, niezależnie od jej cech demograficznych i społecznych. Badania tu prezentowane, zwłaszcza z lat 1988–2017, nie wykazały załamania się gotowości młodzieży szkolnej i akademickiej do poświęceń dla obrony wartości uroczystych, choćby w zakresie osobistych deklaracji. Z drugiej zaś strony, na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku oraz w drugiej dekadzie obecnego wieku badacze wskazywali na pogłębianie się rozziwów pomiędzy stosunkowo jeszcze wysoką gotowością poświęcania życia w obronie niektórych wartości uroczystych w sytuacjach wyjątkowo dramatycznych a akceptacją tych wartości w okolicznościach zwykłych i codziennych” (Mariański, 2018: s. 351).

CZYNNIKI ZAGRAŻAJĄCE GODNOŚCI CZŁOWIEKA

„W moralności godnościowej zakłada się – zdaniem Janusza Mariańskiego – że utrata godności jest zła, a w niektórych przypadkach zasługuje na daleko idące potępienie. Lekceważenie godności jako wartości otwiera drzwi do różnych form zniewolenia oraz podporządkowywania sobie jednych przez drugich. Zagrożenia czyhające na godność człowieka pochodzą z zewnątrz nas i od wewnątrz nas samych. To, co znaczy być godnym, czyli godność osobista czy poczucie godności, dociera do nas szczególnie wtedy, kiedy znajdujemy się w sytuacjach zagrożenia, w obliczu przemocy, strachu, ubezwłasnowolnienia, traktowania jako przedmiot czy środek, element sterowanej masy. Godność jest nie tylko cechą zdobiącą człowieka, lecz wyraża istotę człowieczeństwa, skłania do doskonalenia umiejętności i cech charakteru, wierności sobie, realizacji podstawowych celów, krótko mówiąc, do ciągłego podnoszenia poziomu moralnego. Człowiek godny, opierający swoją godność na zobiektywizowanych kryteriach moralnych, jest zdolny przeciwdziałać różnym formom bezładu społecznego i moralnego, przeciwdziałać skorumpowanym stosunkom. We właściwie kształtującym się ładzie moralnym rozwój moralności godnościowej dobrze służy rozwojowi moralności prospołecznej, obydwie zaś sprzyjają doskonałości moralnej człowieka” (Mariański, 2018: s. 279–280).

Godność tracimy wtedy, zaznacza Wiktor Osiatyński: „(...) kiedy człowiek samoczynnie ją odrzuca, gdy postanawia okłamywać siebie samego i innych ludzi. Tymczasem nie ma godności opartej na kłamstwie, a można odzyskać godność poprzez uczciwość. (...) Samo odkłamanie przywraca godność. Ale w tym procesie odzyskiwania godności

(...) znaczącą rolę odgrywają inni ludzie, gdy zaczynają doceniać człowieka, który mówi prawdę. Akceptując go, umacniają jego poczucie wartości i godności. Człowiek uzależniony, który przełamuje swoje zakłamanie, otwiera się, mówi prawdę o sobie, budzi szacunek innych. Ten szacunek jest zwierciadłem godności, a od przejrzenia się w nim zaczyna się budowa szacunku do siebie samego” (Osiatyński, 2002: s. 38).

Godność może być naruszana w życiu codziennym, w ścisłym powiązaniu ze stylem życia ludzi. Charles Taylor, uwzględniając ten problem, pisze, że: „(...) Może to być nasza siła, poczucie dominacji w sferze publicznej; lub nasza niewrażliwość na siły; lub nasza samowystarczalność, poczucie, że nasze życie jest zorganizowane wokół swego własnego centrum; lub to, że lubią i poważają nas inni, że jesteśmy w centrum uwagi. Lecz bardzo często poczucie godności może być ugruntowane w jednym z tych przekonań moralnych, o których wspominałem wyżej. Na przykład moje wyobrażenie o sobie jako o głowie rodziny i gospodarstwa, pracującej i utrzymującej innych; wszystko to może być podstawą mojego poczucia godności. Brak tej podstawy może być katastrofalny, może zniszczyć poczucie godności, podważając moje przeświadczenie o wartości własnej. W tym miejscu poczucie godności splata się z nowożytnym przeświadczeniem o doniosłości życia codziennego, które pojawia się na tej osi” (Taylor, 2001: s. 32–33).

W świetle powyższych wyjaśnień należy zapytać, jakie sytuacje i okoliczności (czynniki) zagrażające godności człowieka, społecznej i osobistej, wskazała młodzież polska w przyjętym okresie? Wyniki dostępnych badań socjologicznych umożliwią odpowiedź na to pytanie.

Młodzież polska badana w 1973 roku oceniła jedenaście sytuacji indywidualnych i społecznych, w których mogłoby dojść do poniżenia lub zdegradowania godności ludzkiej. Według kryterium „zdecydowanie poniżej” młodzież oceniała wpływ na godność ludzką następujących sytuacji: „1) powtarzanie zwierzchnikom, o czym rozmawiają koleżanki i koledzy w pracy – 72,0% ogółu badanych; 2) ciągłe narzucanie się komuś, o kim wiemy, że nie szuka naszego towarzystwa – 71,0%; 3) częste zmienianie przez kobietę kochanków, wśród których, jak to się mówi, nie przebiera – 64,0%; 4) schlebienie i przytakiwanie komuś, kto ma władzę, z myślą o własnych korzyściach – 60,0%; 5) częste zmienianie przez mężczyznę kochanek, wśród których, jak to się mówi, nie przebiera – 59,0%; 6) uleganie własnym słabościom, które się w gruncie rzeczy potępia, np. trwałe łakomstwo, pijaństwo, narkotyki – 54,0%; 7) przyjęcie pieniędzy jako wynagrodzenie od rodziców dziecka, któremu uratowało się życie podczas pożaru – 52,0%; 8) robienie czegoś, co się opłaca, ale co się samemu w duchu potępia – 43,0%; 9) przyjmowane napiwków (drobnych sum pieniędzy), np. przez fryzjera, kelnera, taksówkarza – 29,0%; 10) życie w nędznych warunkach, widząc przy tym, że innym powodzi się doskonale – 10,0%; 11) wzięcie przez kobietę udziału w publicznym konkursie piękności – 5,0%. Wskaźniki badanych osób, które uważały, że nie dochodzi do poniżenia godności człowieka, kształtowały się na poziomie kilku procent. Pozostali respondenci wybierali kryterium „może poniżać, ale nie zawsze i nie bardzo” lub nie zajęli wyraźnego stanowiska w tych kwestiach. Osiem sytuacji spośród jedenastu oceniano dość jednoznacznie, a odsetki badanych osób, które uznały, że w tych sytuacjach godność człowieka nie jest poniżana, były niewielkie. Wśród czynów i sy-

tuacji najbardziej zagrażających godności ludzkiej badana młodzież na pierwszym miejscu wskazała donosicielstwo” (Kiciński, Kurczewski, 1977: s. 148–149).

Maturzyści w Szprotawie, Kraśniku, Dęblinie, Puławach i Gdańsku, badani w latach 1994–2009, byli wyczuleni na różne przejawy poniżania godności ludzkiej, a normy broniące godności w sferze prywatnej wywoływały różne reakcje, w zależności do których odnosiły się te normy. W 2009 roku 40,9% badanych maturzystów uznało robienie czegoś, co się opłaca, ale co się samemu w duchu potępia, zdecydowanie za działanie niegodne, 40,5% – umiarkowanie za niegodne, 7,1% – działanie to lokowali poza sferą godności, 11,5% – nie miało zdania lub odmówiło odpowiedzi (w 1994 roku odpowiednio: 37,0%; 39,6%; 4,6%; 18,8%). Rozkład odpowiedzi odnoszących się do sytuacji oportunistu jest zbliżony w pięciu badaniach, a różnice dotyczące odpowiedzi „nie poniża”, „poniża, ale nie zawsze”, „zdecydowanie poniża” – nie przekraczały 5,0%. W latach 1994 – 2009 nie nastąpiły wyraźne zmiany w postawach badanych maturzystów w analizowanej sprawie, chociaż zmniejszył się odsetek tych, którzy nie mieli zdania lub nie udzielili odpowiedzi – różnica 7,3%. Uleganie swoim słabościom uznało w 2009 roku za zdecydowanie niegodne 37,1% respondentów, 36,6% – za niegodne, ale nie zawsze, 13,3% – za godne; 13,0% – brak własnego zdania (w 1994 roku odpowiednio: 36,2%; 35,5%; 12,1%; 16,2%). W latach 1994 – 2009 postawy godnościowe maturzystów w analizowanej kwestii pozostawały na tym samym poziomie (Mariański, 2016: s. 346 –347).

Wśród maturzystów w szkołach średnich w Lublinie badanych w 2009 roku, 18,0% uznało za zdecydowanie poniżające życie ludzi w nędznych warunkach materialnych; 23,2% – za poniżające, ale nie zawsze; 41,2% – za całkiem nieponiżające; 17,5% – brak zdania. Badana młodzież wśród czynów zagrażających godności człowieka wskazała dwie sprawy ze stosunków międzyludzkich: narzucanie się komuś, kto nie szuka naszego towarzystwa oraz donosicielstwo. Narzucanie się komuś uporczywie („na siłę”) zostało ocenione zdecydowanie negatywnie przez 57,9% badanych, 25,4% wystawiło ocenę umiarkowanie negatywną, 4,6% nie potępiło w ogóle tego zachowania, 12,1% nie zajęło stanowiska w tej sprawie. Informowanie przełożonych o treści rozmów z kolegami w zakładzie pracy 61,8% badanych oceniło zdecydowanie krytycznie, a 25,1% umiarkowanie krytycznie jako szkodzące godności ludzkiej; podobnie schlebienie mającym władzę dla własnej korzyści: 48,7% zdecydowanie negatywnie i 33,9% umiarkowanie krytycznie; branie pieniędzy za wykonanie czynu heroicznego – 39,7% i 24,2%. Wśród 11 sytuacji mogących szkodzić godności człowieka wskaźnik zbiorowy ocen respondentów kształtował się następująco: zdecydowanie poniża – 41,1%, poniża, ale nie zawsze – 25,5%, w ogóle nie poniża – 22,4%, trudno powiedzieć – 10,5%, brak odpowiedzi – 0,5% (Rola, 2013: s. 46–48).

W badaniach socjologicznych zrealizowanych w roku szkolnym 1997/1998 we wszystkich szkołach pielęgniarskich województwa lubelskiego, chełmskiego oraz częściowo tarnobrzeskiego pytano respondentki o nastawienie młodzieży do wartości godnościowych, posługując się w tym celu skonstruowanym zestawem sytuacji odnoszących się do postaw i działań z codziennego życia pielęgniarek na terenie szpitala, które mo-

głyby poniżyć godność ludzką. Badania te wykazały, że oceny „zdecydowanie poniżej” były wypowydane częściej niż oceny „poniżej, ale nie zawsze”, co może oznaczać szczególne uwrażliwienie młodzieży ze szkół pielęgnarskich na problemy godnościowe. Łączny wskaźnik zdecydowanej dezaprobaty godnościowej wynosił dla wszystkich sytuacji ocenianych – 36,8%, a dezaprobat częściowej – 18,9% i braku dezaprobaty – 23,7% oraz braku zdania – 16,7%. Osoby głęboko wierzące wyraziły w 45,5% pełną aprobatę godnościową, osoby wierzące – w 36,2% i osoby niewierzące – w 34,8%. W miarę przechodzenia od osób głęboko wierzących do tych, które nie uznawały się za wierzące, zmniejszały się wskaźniki aprobaty godnościowej w odniesieniu do następujących sytuacji: zgoda na uczestniczenie w zabiegach naruszających prawo do życia (od 71,2% do 29,2%), przyjmowanie prezentów od pacjentów w czasie ich pobytu w szpitalu (od 28,8% do 12,3%), przyjmowanie prezentów od pacjentów w momencie opuszczania szpitala (od 10,6% do 6,6%), modyfikacja dawki leczniczej (od 22,7% do 14,2%), wykonywanie intubacji dotchawiczej (od 19,7% do 9,4%). W pozostałych sytuacjach nie było bardziej wyraźnych różnic (Wrońska, Mariański, 1999: s. 206–266).

PODSUMOWANIE

W podsumowaniu analiz dokonanych w tym artykule można ogólnie stwierdzić, że badana młodzież szkolna i akademicka dobrze orientuje się w hierarchii wartości podstawowych uznawanych i realizowanych społeczeństwie polskim. Orientacja ta pozwoliła jej jednocześnie zauważyć pewne luki w tej hierarchii, w wyniku czego domagała się w swoich postulatach mocniejszej ich akceptacji i wdrażania praktycznego. Wśród wartości postulowanych do realizacji na pierwszym miejscu respondenci postawili godność człowieka, która wśród wartości realizowanych w społeczeństwie znajdowała się na dość odległym miejscu w ich hierarchii. Wskaźnik przeciętny wartości postulowanych przez młodzież badaną kształtował się na poziomie od 48,0% do 71,1%. Jednak w odniesieniu do niektórych wartości faktycznie uznawanych i realizowanych aprobatą ich była wyższa niż były one postulowane do uznania i realizacji (religia, wolność, demokracja, prawa człowieka). Spośród wartości ważnych dla społeczeństwa polskiego bardziej wyraźnie zaznaczała się aprobatą normatywna dla patriotyzmu, a w nieco mniejszym zakresie dla religii.

Gotowość badanej młodzieży polskiej przełomu wieków do poświęcenia życia własnego obejmuje zarówno wartości kolektywne (jak religia i ojczyzna), jak i wartości osobiste (jak życie osób bliskich, przekonania polityczne, światopoglądowe, moralne) oraz niektóre ideały abstrakcyjne (jak godność osobista, wolność, miłość, prawda, równość, sprawiedliwość). Jednak gotowość do poświęcenia życia dla jakichś wartości czy spraw nie jest powszechna, lecz dotyczy pewnego odsetka badanej młodzieży.

Badana młodzież szkolna i akademicka – jak zaznaczał Janusz Mariański – ujawniła w miarę dokładne zorientowanie w sferze moralności godnościowej, rozumie sens zasad tej moralności pragmatycznej i stosowanie ich przez ludzi we własnym życiu i działaniach. Treści związane z godnością człowieka ujmowaną aksjologicznie zależą i są

ściśle powiązane, jej zdaniem, z kontekstem kulturowym i społecznym. Badania socjologiczne tu zaprezentowane wykazały dużą wrażliwość młodzieży szkolnej i akademickiej zarówno na kwestię godności, jak i na różne formy poniżania dostojeństwa osoby ludzkiej, zarówno naruszania jej praw, jak ich ochrony instytucjonalnej. Sytuacje uznawane przez młodzież za takie, które dyskwalifikują godność jednostki ludzkiej, wskazują na znaczne upowszechnienie się postaw godnościowych w jej środowisku, takich postaw, które angażują jej wysoką ocenę człowieka i zatroskanie o jego dobro, szacunek dla istotnych wartości. Z drugiej strony zaś godność jako wartość funkcjonująca w świadomości młodzieży polskiej nie jest wolna od pewnych niekonsekwencji, jak choćby wskazuje, że „obrona własnych przekonań” nie uzyskała szerokiej aprobaty w jej systemie wartości uroczystych (Mariański, 1990: s. 295).

„Młodzież wysoko ceni wartość drugiego człowieka – pisał Leon Dyczewski – godność ludzką i gotowa jest do poświęceń w obronie cenionych przez siebie wartości, a jednocześnie nie ma w wysokim szacunku takich wartości, które tradycyjnie są ściśle związane z godnością ludzką, jak na przykład zdobycie własnej indywidualności, odwaga głoszenia własnego zdania, niezależność poglądów, a ponadto w praktyce życia ceni nawet takie cechy osobowościowe, które często są niezgodne ani z godnością ludzką, ani z poświęceniem, jak na przykład spryt, umiejętność chodzenia wokół własnych spraw, asekuranctwo, konformizm, protekcyjność, elastyczność postępowania. Wyniki badań nasuwają zatem przypuszczenie, że pojęcie wartości człowieka u młodego pokolenia jest niepełne, okrojone w swej istocie, a poświęcenie rozumie ono dość wybiórczo, to znaczy uzależnia je od zbyt wielu okoliczności” (Dyczewski, 1980: s. 266).

Godność człowieka jako wartość uroczysta ma bardziej wyraźną i pozytywną konotację w środowisku młodzieży niż wśród starszego pokolenia. Jednak godność ta w obu pokoleniach jest nasycona szeroką roszczeniowością: „(...) Jakkolwiek normy nakazujące konieczność podporządkowania interesów osobistych interesom ponadindywidualnym, normy wzajemnej życzliwości, zaufania i bezinteresownej pomocy czy empatii, nie są w szerokim zakresie akceptowane przez młodzież polską i przez pokolenie ludzi dorosłych, to poczucie godności nie jest tu wielkością hamującą rozwój pozytywnych postaw wobec tych norm. Moralność prospołeczna i godnościowa wydają się mieć wiele punktów wspólnych, wspierających i ubogacających się wzajemnie. Surowe potępienie wszelkich form poniżania człowieka pełni dobrze rolę motywacji społecznej i funkcję wypełniania standardów postępowania człowieka” (Mariański, 1990: s. 303–304).

BIBLIOGRAFIA

1. Anasz W., (1995), Wartości młodego pokolenia w dobie transformacji ustrojowej Polski. Studium teoretyczno-empiryczne, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Częstochowa.
2. Baniak J., (2015), Od akceptacji do kontestacji. Moralność katolicka w krytycznym ujęciu i ocenie młodzieży polskiej, Wydawnictwo Difin, Warszawa.
3. Bogunia-Borowska M., (2015), Życie w dobrym społeczeństwie. Wartości jako fundament dobrego społeczeństwa, w: Fundamenty dobrego społeczeństwa. Wartości, red. M. Bogunia-Borowska, Wydaw-

- nictwo ZNAK, Kraków, s. 13 – 45.
4. Bołoz W., (2006), Godność człowieka i bioetyka, „Horyzonty Wychowania” nr 9, s. 185 – 202.
 5. Brożek P., (2000), Tradycja religijna w środowisku pluralistycznym. Studium socjologiczne, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
 6. Dyczewski L., (1980), System wartości w świadomości młodego pokolenia, „Roczniki Nauk Społecznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” t. 8, s. 259 – 271.
 7. Grzegorzczak A., (1982), Wszyscy chcemy być ważni i niezależni, „Polityka” nr 23, s. 1, 5 – 6.
 8. Grzesik A., Grygiel P., (2001), Religia a zasady moralne młodzieży akademickiej. Dynamika przemian, w: *Katolicyzm polski na przełomie wieków. Mity, rzeczywistość, obawy, nadzieje*, red. J. Baniak, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań, s. 267 – 280.
 9. Grzesik A., (2002), Między kryzysem a odrodzeniem moralności. Wartości moralne w świadomości studentów, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
 10. Jadacki J. J., (2003), Aksjologia i semiotyka. Analizy i polemiki, Wydawnictwo Naukowe SEMPER, Warszawa.
 11. Kiciński K., (1998), Orientacje moralne. Próba typologii, Prace Instytutu Stosowanych Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
 12. Kiciński K., Kurczewski J., (1977), Poglądy etyczne młodego pokolenia Polaków, Wydawnictwo Radia i Telewizji, Warszawa.
 13. Korczyński T. M., (2018), Młodzież akademicka i jej system wartości, w: *Między konstrukcją a dekonstrukcją uniwersum znaczeń. Badania religijności młodzieży akademickiej w latach 1988 – 1998 – 2005 – 2017*, red. S. H. Zaręba, M. Zarzecki, Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, Warszawa, s. 115 – 136.
 14. Kozielecki J., (1977), O godności człowieka, Wydawnictwo CZYTELNIK, Warszawa.
 15. Kozielecki J., (1988), O człowieku wielowymiarowym. Eseje psychologiczne, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
 16. Kozielecki J., (1996), Człowiek wielowymiarowy, Wydawnictwo „ŻAK”, Warszawa.
 17. Mariański J., (1990), Moralność w procesie przemian. Szkice socjologiczne, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
 18. Mariański J., (1991), Kondycja religijna i moralna młodych Polaków, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków.
 19. Mariański J., (1995), Młodzież między tradycją i ponowoczesnością. Wartości moralne w świadomości maturzystów. Studium socjologiczne, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
 20. Mariański J., (2014), Moralność w kontekście społecznym, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków.
 21. Mariański J., (2016), Godność ludzka jako wartość społeczno – moralna: mit czy rzeczywistość? Studium interdyscyplinarne, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
 22. Mariański J., (2017), Godność ludzka w kontekście społecznym. Szkice ze społecznego nauczania Kościoła katolickiego, Wydawnictwo Archidiecezji Lubelskiej „GAUGDIUM”, Lublin.
 23. Mariański J., (2018), Kondycja religijna i moralna młodzieży szkół średnich w latach 1988 – 1998 – 2005 – 2017 (raport z ogólnopolskich badań socjologicznych), Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
 24. Mazurek F. J., (1993), Godność osoby ludzkiej jako wartość absolutna, „Roczniki Nauk Społecznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” nr 21, s. 47 – 58.
 25. Mierzwa J., (2003), Obraz młodzieży szkół ponadgimnazjalnych w Krośnie na Podkarpaciu w roku szkolnym 1996 – 1997, „Seminare. Poszukiwania naukowo – pastoralne” nr 19, s. 327 – 341.
 26. Mierzwa J., (2005), Akceptacja wartości podstawowych przez młodzież szkolną, „Seminare. Poszukiwania naukowo – pastoralne” nr 21, s. 471 – 490.
 27. Młyński J., (2008), W kręgu aksjologii abiturientów Tarnowa. Wartości osobowe, społeczne i religijno-moralne w świadomości młodzieży, Wydawnictwo Diecezjalne BIBLOS, Tarnów.
 28. Osiatyński W., (2002), Trzeźwość, uczciwość, godność, „Znak” nr 5, s. 26 – 38.
 29. Ossowska M., (1970), Normy moralne. Próba systematyzacji, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
 30. Ossowska M., (1983), O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

31. Ossowski S., (1967), Z zagadnień psychologii społecznej, w: *Dzieła*, t. 3, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
32. Pabich M., (2010), Elementy kultury politycznej w świadomości częstochowskiej młodzieży ponadgimnazjalnej, w: *Wartości – interesy – struktury społeczne. Uwarunkowania ludzkiej kreatywności i partycypacji publicznej*, Wydawnictwo NORBERTINUM, Lublin, s. 101 – 124.
33. Pawlik W., (1983), Imponderabilia a życie. O roli zachowań symbolicznych w życiu codziennym, „*Kultura i Społeczeństwo*” nr 4, s. 197 – 210.
34. Pawlina K., (1998), Polska młodzież z przełomu wieków, Wydawnictwo Sióstr Loretanek, Warszawa.
35. Piwowski W., (1991), Młodzież a wartości podstawowe, w: *Religia w dobie przełomu w Polsce*, red. L. Adamczuk, Wydawnictwo Instytutu Apostolstwa i Zakładu Socjologii Religii, Warszawa, s. 106 – 134.
36. Piwowski W., (1993), Podstawowe wartości społeczeństwa polskiego, w: *Liberalizm i katolicyzm dzisiaj. Symposium historyczne. Lublin 10–12 XI 1992*, red. R. Benedykciuk, T. Markiewicz, Wydawnictwo D i G, Warszawa, s. 1 – 10.
37. Piwowski W., (1996), Od „Kościoła ludu” do „Kościoła wyboru”, w: *Od Kościoła ludu do Kościoła wyboru. Religia a przemiany społeczne w Polsce*, red. I. Borowik, W. Zdaniewicz, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków, s. 9 – 16.
38. Rodziński A., (1979), Zrozumieć siebie do końca, „*Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*” nr 1/3, s. 61 – 64.
39. Rola M., (2013), Świadomość moralna maturzystów lubelskich, w: *Religijne wymiary życia społecznego*, red. H. Mielicka – Pawłowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce, s. 193 – 207.
40. Rola M., (2015), Wartości życia rodzinnego w świadomości maturzystów lubelskich, „*Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*” nr 4, s. 105 – 125.
41. Rola M., (2016), Wartości moralne w świadomości maturzystów lubelskich, *Studium socjologiczne*, Drukarnia i Wydawca Standruk, Lublin.
42. Ryczan K., (1992), Wartości katolików a typ środowiska miejskiego, *Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, Lublin.
43. Skoczylas K., (2011), Wartości młodych katolików regionu konińskiego. Studium katechetyczno-pastoralne na przykładzie wybranych szkół ponadpodstawowych regionu konińskiego, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
44. Smyczek L., (2002), Dynamika przemian wartości moralnych w świadomości młodzieży licealnej. Studium panelowe, *Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, Lublin.
45. Stadtmüller – Wyborska E., Smólski R., (1991), Wartości preferowane przez młodzież (Badania wstępne), „*Edukacja*” nr 2, s. 48 – 57.
46. Sztaba M., (2011), Troska bł. Jana Pawła II o etyczno-moralne podstawy życia społecznego, Wydawnictwo Benedyktynów TYNIEC, Kraków.
47. Świąt K., (1993), Wartości religijno-moralne młodzieży. Stan badań, w: *Przemiany religijności społeczeństwa polskiego w świetle badań lubelskiego środowiska naukowego*, red. W. Piwowski, J. Styk, Wydawca: Polskie Towarzystwo Socjologiczne, Warszawa, s. 101 – 118.
48. Świąt K., (1997), Jaką mamy młodzież? Szkic socjologiczno-pastoralny, „*Currenda. Pismo Urzędowe Diecezji Tarnowskiej*” nr 3, s. 470 – 480.
49. Tarczyński A., (1993), Honor, w: *Słownik katolickiej nauki społecznej*, red. W. Piwowski, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa, s. 63 – 64.
50. Taylor Ch., (2001), *Oblicza religii dzisiaj*, tłum. A. Lipszyc, Wydawnictwo ZNAK, Kraków.
51. Tinder G., (1995), *Myślenie polityczne. Odwieczne pytania*, tłum. A. Dziurdzik, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
52. Wrońska I., Mariański J., (1999), Wartości życiowe młodzieży (na przykładzie szkół pielęgniarskich), *Akademia Medyczna i Neurocentrum*, Lublin.
53. Zaręba S. H., (2003), Dynamika świadomości religijno-moralnej młodzieży w warunkach przemian ustrojowych w Polsce (1989 – 1998), *Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC i Zakład Wydawnictw Statystycznych*, Warszawa.
54. Żelaniec W., (2012), O pojmowaniu godności człowieka, w: *Szkice o godności człowieka*, red. M. Piechowiak, T. Turski, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 193 – 211.